

Verdwijvende Nederlandse woorden in het dialect van Krefeld *

door

H. BISTER

University of North Carolina at CHAPEL HILL

Het Nederlandse en het zogenaamde Nederduitse gebied grenzen niet alleen aan elkaar, ze zijn in de loop der eeuwen altijd zeer nauw met elkaar in contact geweest. Dat de aan beide zijden van de grens gebruikte taalvariëteiten heel erg verwant zijn, is niets nieuws. Goossens (1970, 60) zegt in dat verband: „Zwischen den Dialekten des deutschen und denen des niederländischen Sprachraums gibt es bekanntlich weder eine scharfe Scheide noch einen Streifen, den man als Übergangszone betrachten könnte”. Aangezien Krefeld op een boogscheut van de Nederlandse grens ligt, behoeft het dan ook geen verbazing te wekken, dat in het dialect van deze stad een aantal woorden en wendingen voorkomen, die ook in het Nederlands (c.q. bepaalde Nederlandse dialecten), maar niet in de Duitse standaardtaal voorkomen. Wanneer ik het verder over „Nederlandse woorden in het dialect van Krefeld” heb, worden daar dit soort woorden mee bedoeld. Vanzelfsprekend is een dergelijke definitie vrij primitief, maar het zou een hele uiteenzetting vergen om daar dieper op in te gaan. Voor de bedoelingen van dit artikel denk ik daarom, dat we wel met die summiere karakterisering kunnen volstaan.

Wie even de Krefeldse woordenlijst van Hermes (1978) doorbladerd, zal daar talloze dergelijke woorden en wendingen aantreffen. Wat allereerst opvalt is, dat er een aantal bijna gelijklopende uitdrukkingen en idioms blijken te bestaan, bv.:

*Dä hät et dröck*¹ (hij heeft het druk)

Ech bön et suo satt wie kalde Papp (Ik ben het zo zat (beu) als kouwe pap)

Ech kann net mihr papp sägge (ik kan geen pap meer zeggen)

Die Mure hääbbe Ohre (de muren hebben oren)

* Met hartelijke dank aan Prof. R. WILLEMYNS, voor zijn hulp bij de vertaling van mijn Duitse tekst in het Nederlands.

1. Ik gebruik hier de spelling van Hermes, die op de orthografie van het Duits berust. Een omspelling in een op het Nederlands berustend systeem zou de overeenkomsten nog directer aantonen (bv. „Ich kan net meer pap zegge” of „Die mure hebbe ore”).

waarvoor het Hoogduits geen gelijkkluidende gezegden blijkt te hebben.

Hermes' uitlating „Die meisten Wörter unserer Mundart aber stammen aus dem Niederländischen oder sind wenigstens gleichlautend damit" (Hermes, 1978: 9) is allicht wat onhandig geformuleerd, maar wel heel begrijpelijk, wanneer men het volgende lijstje bekijkt:

- aantrecke* (aantrekken; anziehen)
- bate* (baten; nützen)
- jape* (gapen; gähnen)
- krakele* (krakelen; streiten, zanken)
- mostert* (mosterd; Senf)
- onverhüts* (onverhoeds; plötzlich, unerwartet)
- prakesiere* (prakeseren; eingehend überdenken)
- schnöppe* (snoepen; naschen)

Vooraf interessant zijn een aantal zgn. *high frequency words* (heel frequent gebruikte woorden), die allemaal een Nederlandse maar geen Hoogduitse tegenhanger hebben en ook bijna altijd in die vorm worden gebruikt:

- bott* (bot; plump)
- bute* (buiten; draussen)
- jeck* (gek; närrisch)
- köppke* (kopje koffie; Tasse)
- krupe* (kruipen; kriechen)
- later* (later; später)
- propfer* (proper; sauber)
- tösche* (tussen; zwischen)
- verstoppe* (verstoppen; verstecken)

Het zou een studie apart zijn het hele „Nederlandse" deel van het Krefeldse lexicon te onderzoeken en dat is nog niet gebeurd. Aan de hand van enkele woorden waarvan wel gegevens bestaan, bv.

- maar* (maar; aber)
- of* (of; oder)
- vandaag* (vandaag; heute)

zal blijken, dat er wel degelijk een evolutie aan de hand is, waarover infra wordt bericht.

Vanzelfsprekend is de overeenkomst met het Nederlands niet enkel in Krefeld aan te treffen, maar verkeren vele Rijnlandse, alsook vele Nederduitse plaatsen, in wisselende mate, in dat geval (Combecher, 1965). In heel wat plaatsen ten oosten van de Nederlands-Duitse rijksgrens heeft de Nederlandse standaardtaal overigens nog heel lang een bepaalde functie gehad als cultuurtaal, zoals men in o.m. Kremer (1983) en Heida (1976) nalezen kan.

De grens tussen het Nederlandse en het Duitse taalgebied is geen taalgrens in de dialectologische zin van het woord: „Die Grenze zwischen den niederländischen und den deutschen Mundarten koinzidiert übrigens in ihrer ganzen Länge mit keiner einzigen wichtigen Isoglosse” merkt Goossens (1970, 63) op, die overigens op p. 66 van het genoemde artikel een kaart opneemt waaruit blijkt, dat hij het dialect van Krefeld tot het *Oostlimburgs* rekent.

De bedoeling van onderhavig artikel is dus uiteraard niet op de overeenkomsten tussen het Krefelds en het Nederlands te wijzen, maar veeleer aan te tonen hoe zich in de laatste decennia bepaalde evoluties hebben voorgedaan, die vooral het *Nederlandse* element in Krefeld hebben aangetast.

Zoals in het noordelijke deel van Duitsland al geruime tijd in het algemeen kan worden geconstateerd, gaat ook in Krefeld het gebruik van het dialect heel snel achteruit (Bister 1989a) en naarmate de invloed van het Hoogduits stijgt, daalt uiteraard die van het dialect en ipso facto die van het Nederlandse aandeel daarin. De standaardtaalige invloed, die als prestigevariant op de steun van o.m. de media, de school en het hele openbare leven kan rekenen, leidt tot een achteruitgang van het dialect die in heel Duitsland aanwijsbaar is. Naar gelang van de plaats zijn er weliswaar grote intensiteitsverschillen, maar toch ziet men overal dezelfde tendens en hetzelfde patroon. De veranderingen in het communicatieve gedrag na de tweede wereldoorlog leidden tot veranderingen in het gebruik van de verschillende taalvariëteiten. In het dialect kunnen categorische taalregels variabel worden en tot het ontstaan van nieuwe varianten aanleiding geven. Innovatie- en diffusiepatronen worden door het waardesysteem op gang gebracht, dat het gebruik van de diverse taalvariëteiten regelt en in de attitudes van de sprekers weerspiegeld wordt. Volgens Mattheier (1980) zijn veranderingen in de taalgebruiksstructuur nauw verbonden met die in de taalstructuur en verlopen beide processen gelijktijdig. Men kan vaststellen, zegt hij, dat „der allgemeine Übergang von Dialekt zur Standardsprache in Sprachgemeinschaften mit sozial und situativ gesteuertem Switching beginnt und dann kontinuierlich in Interferenzprozesse rein sprachlicher Art überleitet und zwar wahrscheinlich in dem Maße, in dem die klare Abgrenzung verschiedener Sprachsituationen, die verschiedene Varietäten erfordert hatten, nicht mehr möglich ist.” (Mattheier, 1980, 160). Verdwijnend dialect, zo leert de ervaring, wordt echter niet altijd door standaardtaal vervangen; in heel wat communicatieve omstandigheden is de zg. *Umgangssprache* de „winnaar”, d.w.z. een taalvorm die weliswaar heel regionaal gekleurd is, maar zeker niet als een lokaal dialect kan worden beschouwd. Van de genoemde evolutie worden dus niet alle dialectkenmerken het slachtoffer en het is mijn bedoeling

aan te tonen, dat *Nederlandse kenmerken* vaak minder resistentie vertonen, dan sommige andere. Tenslotte is het zo, dat bij die personen en in die omstandigheden waarin nog wel dialect wordt gesproken, dat dialect eveneens aan verandering onderhevig is, in die zin, dat bepaalde kenmerken eruit verdwijnen. Veelal zijn dat kenmerken die als *oud* en *autochtoon* kunnen worden aangezien en precies daarin zit veel Nederlands woordgoed. Aan die drie factoren zal, bij de bespreking van de data die nu volgen, de nodige aandacht worden besteed.

Krefeld is vandaag een stad van 224.000 inwoners, het economische en culturele centrum van het Nederrijnse linkeroevergebied. Het is een welvarende industriestad waar, vooral na de tweede wereldoorlog, talrijke inwijkelingen kwamen wonen, aangetrokken door o.m. de textielindustrie en de grote chemische bedrijven. Vanzelfsprekend heeft deze nieuwe situatie de oorspronkelijke taaltoestand ten zeerste gewijzigd.

Voor de tweede wereldoorlog (en nog tot kort daarna) was het plaatselijke dialect nog zo levendig, dat het niet alleen in informele, maar zelfs in sommige formele taalsituaties door zowat iedereen kon worden gebruikt. Voor de meeste inwoners was het overigens de eerste taal en andere taalvariëteiten werden eerst op school geleerd. De regionale *Umgangssprache*, die ik al heb vermeld, kan worden beschouwd als een taalsysteem dat vrij dicht bij de genormeerde standaardtaal staat, maar toch ook door een min of meer aanzienlijke mate van dialectinterferentie wordt gekarakteriseerd. De plaats binnen het taalcontinuum hangt vooral van lokale factoren af (cf. o.m. Willemys-Bister, 1989).

Die situatie vandaag is, vergeleken met die van voor de tweede wereldoorlog, grondig gewijzigd, zoals o.m. bleek uit het veldonderzoek dat ik in Krefeld heb verricht en waarover ik uitvoerig heb gerapporteerd in Bister (1989a). Aangezien voor taalverandering vooral de leeftijdsvariabele belangrijk is, heb ik mijn proefpersonen in vier leeftijdsgroepen ingedeeld (-20; 28-40; 45-55 en 60-75).

De eerste belangrijke en uitermate verrassende constatering was, dat het onmogelijk bleek *nog kinderen of jongeren te vinden, die het plaatselijke dialect machtig waren*. Het is dus duidelijk, dat er een enorme mate van dialectverlies kan worden geconstateerd en dat die met de jaren nog zal toenemen. In wat volgt zal er daarom slechts van de overige drie leeftijdscategorieën sprake zijn.

Een volgende vaststelling, en tevens belangrijk punt bij de verklaring van het bovengenoemde dialectverlies is, dat er tegenover het dialect bij velen uitermate negatieve attitudes blijken te bestaan, zoals

ik in Bister (ter perse) heb uiteengezet. Ook diegenen die nog wel dialect kunnen spreken (en dat doen vrouwen bv. in het openbaar nog nauwelijks) doen dat in veel minder omstandigheden dan vroeger en aangezien dus ipso facto in vele communicatieve situaties een andere taalvorm wordt gebruikt, ligt het voor de hand dat ook het dialect, waar en wanneer het nog gesproken wordt, van deze concurrerende taalvorm invloed zal ondergaan. De concurrenten in kwestie zijn enerzijds de standaardtaal (*Hochdeutsch*) en anderzijds een in wisselende mate daarbij aanleunende *Umgangssprache*, waarvan de regionale kenmerken veeleer algemeen-Rijnlands, dan wel lokaal-Krefelds zijn (cf. Bister 1989b). Niet te vergeten is ook de invloed van de meestal als duidelijk meer prestigieus beschouwde nabuurdialecten, die tot de ripuarisch-middelfrankische groep behoren (bv. het Keuls) en waarin beduidend minder Nederlandse invloed te bespeuren valt.

Bij de drie genoemde leeftijdsgroepen onderzocht ik het gebruik van een aantal woorden en vormen die, blijkens Röttches (1875) vroeger heel courant werden gebruikt. Ik haal er enkele uit, die voor de tegenstelling Nederlands vs. niet-Nederlands belangrijk zijn:

	75-60	55-45	42-28
<i>vandaag</i>	100 %	70 %	35 %
<i>hüt</i>	—	30 %	55 %
<i>heut</i>	—	—	10 %
<i>of</i>	30 %	4 %	—
<i>oder</i>	70 %	96 %	100 %
<i>jau</i> (= gauw)	100 %	53 %	—
<i>flöck</i>	—	35 %	60 %
<i>flott</i>	—	12 %	40 %
<i>eiter</i> (= achter) ²	10 %	—	—
<i>henger</i>	90 %	35 %	—
<i>hinger</i>	—	65 %	100 %
<i>maar</i>	25 %	1 %	—
<i>ever</i>	73 %	54 %	15 %
<i>aver</i>	2 %	45 %	85 %

2. *eiter* is, met Krefeldse vocalisering, de vorm die met Nederlands *achter* overeenstemt; *henger* en *hinger* zijn naar de „Hoogduitse” vorm *hinter* gevormd.

In al deze gevallen is het duidelijk dat de Nederlandse vorm bij de jongste generatie bijna helemaal („vandaag”) of compleet (de andere gevallen) verdwenen is. Bij de tussengeneratie is een evolutie in dezelfde richting bijzonder duidelijk en alleen bij de ouderen kan er, wat deze vormen betreft, nog van een min of meer belangrijke Nederlandse invloed sprake zijn.

Een aantal morfosyntactische voorbeelden vertonen een beeld dat met de lexicale evolutie vergelijkbaar is, maar dat precieser aantoont in welke richting de evolutie verloopt. Als voorbeeld neem ik het werkwoord „haben”, dat samen met het werkwoord „sagen” in dit gebied een isoglosse vormt die door dialectgeografen van de Marburger Schule, vooral Ramisch (1908) en Frings (1916) als een duidelijke grenslijn tussen Neder- en Hoogduits wordt beschouwd. Krefeld wordt dan, op grond van de dialectvormen *hebbe* en *segge*, geacht tot de Nederfrankisch-Nederduitse groep te behoren. Indien de situatie echter al ooit zo simpel is geweest, dan is ze het nu niet meer. In het nu volgende tabelletje zet ik voor het werkwoord *haben* naast elkaar de paradigmata van het Hoogduits, de Umgangssprache, het Middelfrankisch en het Krefelds (dit laatste volgens Röttsches 1875).

	Hgd.	Umg.	Mfr.	Kref.
ich	habe	hab	han	heb
du	hast	has	hes	hes
er	hat	hat	het	het
wir/sie	haben	ham	hant	hebbe
ihr	habt	habt	han	hebt
Inf.	haben	ham/haben	han	hebbe
Part.	gehabt	gehabt	jehat	jehat

Het gebruik van dergelijke morfosyntactische vormen is veel moeilijker dan lexicale in overzichtelijke schemaatjes onder te brengen, ook al omdat de reële gebruikssituatie nogal gecompliceerd blijkt te zijn. Hier zal ook nog duidelijker worden, dat het bij taalverandering meestal niet gaat om het ene of het andere, maar om verschillende mogelijkheden door elkaar, die naargelang van de omstandigheden en van de leeftijdscategorieën, nu eens meer, dan weer minder worden gebruikt. De onderzochte morfologische en syntactische data i.v.m. het werkwoord „haben” tonen dat het gebruik van verschillende varianten duidelijk leeftijdsbepaald is. Die varianten, die voor de eerste en derde persoon meervoud van het presens worden gebruikt, zijn:

- de „oude” Krefeldse dialectvorm *hebbe*;
- de prestigevorm uit de ripuarisch-middelfrankische buurdialecten *hant* en *babe*;

- de vorm uit de Umgangssprache *ham*;
- en de vorm *bem*, die een soort compromisvorming blijkt te zijn tussen de Krefelder dialectvorm en de vorm uit de Umgangssprache.

Een gedetailleerd overzicht is te vinden in Bister (1989b). Samenvattend kan men zeggen dat, hoewel de paradigmavormen door elkaar worden gehaald en sommige beter stand houden dan andere, de originele dialectvormen (naar Nederlands model) in afnemende mate gebruikt worden naarmate de proefpersonen jonger zijn. De „winnaars” zijn in eerste instantie de vormen uit de omringende, prestigieuze ripuarisch-middelfrankische dialecten en vervolgens de vormen uit de Umgangssprache. Het verlies van de *hebbe*-vorm bedraagt ongeveer 10 % per generatie. Soms blijken echter zelfs zeer frequente woorden zich aan die algemene ontwikkeling te onttrekken, zoals bv. blijkt uit de behandeling van het paradigma *zeggen* (*zegge* in het Krefelds, *zage* in de andere variëteiten; Bister, 1989a).

Het onderzoek waarover hier wordt bericht verschaft interessante gegevens over taalverandering en dialectverlies in het algemeen. In verband met het probleem dat hier onze bijzondere aandacht wegdraagt, blijkt dat de boven gestelde werkhypothesen bewezen mogen worden geacht en dat de drie vastgestelde veranderingstendensen tenminste dit gemeen hebben, dat de invloed van *Nederlands* taalgoed in het dialect van Krefeld steeds geringer wordt, omdat het zowel door invloedsuitbreiding van de standaardtaal en de Umgangssprache, als door intern-dialectische veranderingen wordt aangevreten.

Talen en dialecten veranderen voortdurend en derhalve kan ook het dialect dat nu in Krefeld wordt gesproken met hetzelfde recht authentiek worden genoemd, als wat in 1875 werd gesproken en door Röttsches werd beschreven. De (jongere) Krefelder, die vaker *hüt* of *heut* zegt, spreekt even authentiek Krefelds als zijn oudere stadsgenoot, die *vandaag* gebruikt. Vanuit Nederlands standpunt kan men dit gestaag verdwijnen van gemeenschappelijke kenmerken eventueel betreuren, maar — al is voorspellen in linguïstische aangelegenheden meestal een netelige zaak — het ziet ernaar uit, dat deze evolutie alsmear verder zal gaan. Aan beide zijden van de grens zal niet enkel meer en meer de resp. standaardtaal worden gesproken; ook de taal van diegenen die nog wel dialect spreken zal steeds verder uit elkaar groeien.

Bibliografie

- BISTER, H. (1989a). *Sprachwandel im Dialekt von Krefeld*. New York-Zürich: P. Lang Verlag.
- BISTER, H. (1989b). Spracheinstellungen und Sprachveränderungen im Dialekt von Krefeld. *Rheinische Vierteljahrsblätter*.
- BISTER, H. (ter perse). Language Attitudes and Language Change in the Urban Community of Krefeld. Ter perse in de Acta van het 8th World Congress of Applied Linguistics, Sydney 16-20 August 1987.
- COMBECHER, H. (1985). Deutscher Niederrhein und niederländische Sprache. *Niederrheinisches Jahrbuch* 8, 134-137.
- FRINGS, T. (1916). Mittelfränkisch-niederfränkische Studien I. Das ripuarisch-niederfränkische Übergangsgebiet. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 41, 193-271.
- GOOSSENS, J. (1970). Niederländische Mundarten — vom Deutschen aus gesehen. *Niederdeutsches Wort* 10, 60-80.
- HEIDA, M. (1976). De ondergang van het Nederlands in het Nederrijng gebied. *Ons Erfdeel* 19, 539-548.
- HERMES, W. (1978). *Krieeuwelsch van A bes Z. Ein Wörterbuch*. Krefeld (Verlag J. van Acken).
- KREMER, L. (1983). *Das Niederländische als Kultursprache deutscher Gebiete*. Bonn: Nachbarn # 27.
- MATTHEIER, K. (1980). *Pragmatik und Soziologie der Dialekte*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- RAMISCH, J. (1908). *Studien zur niederrheinischen Dialektgeographie*. Marburg: DDG 1.
- RÖTTSCHE, H. (1875). *Die Krefelder Mundart und ihre Verwandtschaft mit dem Altsächsischen, Angelsächsischen und Althochdeutschen*. Halle (Verlag des Waisenhauses).
- WILLEMYS, R. & BISTER, H. (1989). The language continuum as a pluridimensional device. U. Ammon (ed.), *Function and Status of Linguistic Systems*.